

НАТАЛІЯ ЧЕРНИШ,

доктор соціологічних наук, завідувачка кафедри історії та теорії соціології Львівського національного університету ім. І.Франка

ОЛЬГА РОВЕНЧАК,

аспірантка, асистент кафедри історії та теорії соціології Львівського національного університету ім. І.Франка

Варіації на тему ідентичності для соціокультурного оркестру¹

Abstract

The article concretizes an application of sociocultural approach to the identity studies in sociology. It analyzes the works of Ukrainian and foreign researchers concerning the identity studies within this approach. The authors emphasize contemporary reidentification processes and gaining the newest identities under global transformations.

Тематика, пов'язана з проблемою ідентичності в сучасному світі, очевидно, не належить до числа малодосліджених, призабутих чи маргінальних у нашому науковому середовищі, як, утім, і в наших колег із ближнього і дальнього зарубіжжя. Але ми обрали саме цю тему, виходячи із ширших перспектив, які відкриває в її дослідженні саме соціокультурний підхід. Пропонована тут стаття є третьою в циклі [1] і слугує конкретизацією можливостей цього підходу в соціологічних студіях чи не найбільшнього контрапункту сьогодення. Цей контрапункт, або поліфонічне звучання теми ідентич-

¹ Стаття продовжує розроблення теми авторського циклу “Соціокультурний підхід у соціології загалом і в дослідженнях ідентичності зокрема” [див.: 1].

ності у сполученні різних мелодій, супроводжує нині і життя пересічної людини, і життєдіяльність спільнот, і спроби сучасного самовизначення цілих держав і народів світу. Прислухаймося до цих мелодій; багато з них є поки що незнайомими або дивними для нас, але інструменти налаштовані, музика лунає, оркестр складений із виконавців з різних країн світу, виконує велику сюїту сучасності, де диригент — саме життя.

Перш ніж звернутися до рецензій на закордонних виконавців цього умовного оркестру, прислухаймося до українських парафразів окресленої теми. У вітчизняній соціології ступінь розробленості проблематики, пов'язаної з ідентичністю, справляє враження передовсім з кількісного боку. В.Арбеніна, яка впродовж усіх років проведення Харківських соціологічних читань komponувала наукові збірники праць їхніх учасників, в аналізі їхніх сюжетів доходить висновку, що до числа популярних серед вітчизняних соціологів тем належать, поміж іншими, проблеми соціальної ідентифікації у багатоманітних її різновидах [2, с. 174]. Загалом погоджуючись із нею, зазначимо, що, на наш погляд, кількісні показники не завжди безпосередньо зумовлюють якість наукових розвідок. Маємо на увазі, що прикметною рисою багатьох публікацій із теми ідентичності є їхній вузько емпіричний характер; водночас нерідко трапляються і спроби надто абстрактного розгляду ідентичності, її позапросторові та позачасові тлумачення. В обох цих випадках автори часто уникають артикуляції свого дослідницького методологічного кредо, окреслення тих підставових теоретичних основ і предметного поля, в межах яких вони здійснюють свій науковий пошук. Викладу отриманих унаслідок власних конкретно-соціологічних досліджень результатів далеко не завжди передуює опис програми й дослідницьких технологій (хоча, зауважимо, такий опис є не просто узвичаєною, а й обов'язковою вимогою до виступів, наприклад, на зарубіжних соціологічних конгресах та конференціях і до оприлюднення таких результатів у наукових часописах). “Навздогінний” характер розвитку нашої соціології часто виявляється у парафразуванні та переспівуванні застарілих наукових положень західних концепцій і в наполегливих спробах аплікації їх на українському ґрунті — до українських реалій, української мелодики. Незважаючи на велику кількість різноманітних ідентичностей, увага наших дослідників прикута, як правило, до лічених з них, передусім етнічної, національної, мовної, тоді як іншим (як традиційним/примордіалістським, так і новітнім) приділяють лише спорадичну чи фрагментовану увагу. Відтак, замість оркестрового поліфонічного звучання впродовж тривалого часу ми були приречені слухати сольні виступи окремих виконавців на двох-трьох інструментах, які, втім, виконували здебільшого ті самі мелодії.

Окрім запрошення до ознайомлення із сучасними теоретичними й дослідницькими напрацюваннями наших закордонних колег, хочемо наголосити й те, що слід бути гранично уважними до тих їхніх положень, які на перший погляд видаються адекватними українським реаліям. Наприклад, нині центр наукового інтересу і вітчизняних, і зарубіжних соціологів концентрується довкола етнічного/національного та етнополітичного різновидів ідентичностей [3, с. 41], але в нас це зумовлено процесами націо- та державотворення, що тривають, а в розвинених країнах — глобалізацією з її руй-

нівними наслідками для національних держав та етнічних культур. Із цього приводу А.Кофлер указує, що сьогодні для західних науковців найвищий статус у ієрархічній моделі ідентичностей мають насамперед етнічна, а також гендерна, тоді як ще у 70-х роках ХХ століття цю ієрархію очолювала класова ідентичність [4, с. 14]. Себто тут маємо справу з однаковими наслідками різних причин, розведених часом: актуалізація, приміром, етнічної ідентичності в сучасній Україні є відповіддю на ті завдання, які розвинені країни вже давно для себе виконали; але іронія долі полягає в тому, що у західних країнах на порозі ХХІ століття несподівано стався ренесанс усього етнічного, включно з поворотом науковців до сюжетів, із ним пов'язаних. Російський дослідник І.Семененко, посилаючись на А.Турена, так описує цю нібито несподівану ситуацію сьогодення: тенденцію до реставрації етнічних символів, місцевих традицій і культурних особливостей як гарантів усталеності ідентичностей зумовлюють, поряд із викликами глобалізації, ще й розв'язання багатьох соціальних проблем та покращання соціальних кондицій: відколи країни Заходу розв'язали “соціальне питання”, там знову постало питання національне, яке *повернулося* у вигляді дебатів про ідентичності [5, с.10]. Іншими словами, тут ми маємо справу з виявом темпорально-коливальної динаміки, коли певні соціальні феномени підносяться у своєму суспільному значенні, згодом втрачають свою актуальність із тим, щоб за деякий час знову набрати сили. Крім того, варто пам'ятати про історичного характеру зміну вмісту такого поняття, як ідентичність в усіх її різновидах: так, етнічна ідентичність доби формування національних держав, очевидно, відрізняється від етнічної ж ідентичності доби глобалізаційних впливів, а класова ідентичність молодого класу буржуа, щойно народжуваного колись у Західній Європі, мала суттєво змінитися у представників сучасної буржуазії. Те саме стосується й реконструкції та інтерпретації інших соціокультурних феноменів, навіть таких стійких, як традиції чи релігія: традиційні установки та релігійні цінності переосмислюються і пристосовуються до нової реальності. Й, нарешті, паралельно із актуалізацією того чи іншого соціокультурного феномена в історичному часі та просторі наново проблематизується і його дослідницьке осмислення.

Ідентичність, яку не без іронії називають годувальницею численних загонів дослідників, з моменту її проблематизації за доби Нового часу встигла накопичити навколо себе солідний багаж наукових напрацювань у різноманітних школах і напрямках, включно із соціологічними. Уникаючи екскурсів у минуле (де тема ідентичності починала осмислюватися представниками двох соціогуманітарних наук — психології та соціології), спинімося лише на головних новітніх соціологічних парадигмах, в межах яких може здійснюватися науковий аналіз проблеми ідентичності.

У рамках *структурної парадигми* в соціології ідентичність, як правило, розглядають у кількох аспектах. Досліджують структуру цього духовно-практичного явища з виокремленням у ній особистісної, соціальної, культурної складових; створюють класифікації та типології ідентичностей; зосереджують увагу на ієрархії, приміром, соціальної компоненти ідентичності; вивчають індивідуальні, групові, соціетальні різновиди ідентичностей на мікро-, мезо- та макорівні; відстежують функції, що їх виконує іден-

тичність у суспільстві; аналізують соціальні ролі, складені з різних комбінацій ідентичностей; визначають опуклі, базові, периферійні та маргінальні ідентичності тощо. Окремі сюжети в рамках цієї парадигми дають змогу уявити складний взаємозв'язок між ідентичностями, соціальними групами та соціальною структурою. У межах конфліктологічної соціології пріоритет сьогодні належить уже не проблемам конфлікту класів, які домінували у ХХ столітті, а темі конфлікту ідентичностей, що є конкретизацією проблеми конфлікту цінностей у сучасних розвинених країнах, що його Р.Інглгарт називає головною віссю поляризації західних суспільств [6, с. 254].

Інтерпретативна парадигма в соціології також має свої специфічні особливості в аналізі ідентичностей. Безумовним лідером тут залишається символічний інтеракціонізм, представники якого були піонерами в соціологічній інтерпретації цього феномена. Версія ідентичності у символічному інтеракціонізмі виходить із поділу особистісної структури на “Self” та “me”, який висунув Дж.Мід, і трактування ідентичності як соціалізованої частини “Я” (me) у її співвіднесеності із самістю (Self). У працях Е.Гофмана і П.Бергера ідентичність вважається “соціально дарованою, соціально тривалою та соціально змінюваною” [7, с. 288]. Але і в межах цього напрямку відбувається поступова зміна акцентів, викликана потребами часу. Уразливим місцем символічного інтеракціонізму було зосередження уваги передовсім на соціальному змісті ідентичностей; і хоча це було зрозумілим у ситуації змагання з психологічною версією розгляду процесів ідентифікації, однак при цьому бракувало врахування культурних аспектів соціальних взаємодій. Феноменологічна соціологія у пошуках сенсу духовної взаємодії також часто зосереджується на ідентичностях, як і одночасно передумовах такого кшталту взаємодії та її результатах. Цей різновид інтерпретативної парадигми закономірно концентрується на ідентичності, оскільки остання належить до царини смислів і є насамперед продуктом культури, але й повсякденності.

Істотне й дедалі важливіше місце проблема ідентичності посідає у багатьох сучасних теоріях, які, можливо, й не сягають статусу парадигм, але відіграють помітну роль у соціологічних рефлексіях сьогодні. Наприклад, свою специфіку має **постмодерністська соціологія**, в якій наголос роблять на втраті традиційної ідентичності, на розхитуванні, ба й руйнуванні її цілісності, на її децентралізації. Приміром, у Ж.Дельоза проблема ідентичності індивіда перетворюється на проблему ідентичності дивідуала, Ш.Муф акцентує алтерність, що постійно загрожує ідентичності, а А.Крокер віддає перевагу студіям сучасної “панічної культури”, в якій відбувається втрата традиційних форм суб’єктності та репрезентації. У спеціальній праці С.Леша “Соціологія постмодернізму” розглянуто дуже цікавий історичний процес зміни ідентичностей робітничого класу і буржуазії з вирізненням у ньому двох взаємопов’язаних моментів децентралізації: на рівні індивідуальної та на рівні колективної ідентичності цих класів. Він же підкреслює, що внаслідок впливу постмодерної культури стару “метаколективну ідентичність” справді було підірвано, наслідком чого стало не формування “приватновласницького індивідуалізму”, а становлення нових, більш локалізованих колективних ідентичностей, ґрунтованих на побутових відношеннях або локальних спільнотах [8, с. 38-41].

Теорії постіндустріального суспільства також мають свої особливості в аналізі ідентичностей і окремої людини, і певних соціальних спільнот, і суспільства загалом. Аналітики, що представляють цю групу теорій, наголошують, що місце виробництва матеріальних благ заступає виробництво послуг і знань, а фабрика перестає нині відігравати головну роль у житті і як продуктивна сила, і як модель соціальних інститутів суспільства [9, с. 453]. Основний мотив у трактуванні ідентичностей в епоху постіндустріального розвитку полягає у простежуванні процесів одухотворення виробництва й економіки культурою (за висловом Ф.Фукуями [10, с. 160]), так само, як і їхніх результатів. Відтак, культурне проникнення заторкує і ці сфери життєдіяльності суспільства й людей, які в них працюють, викликаючи відчутні зміни в їхньому самопочутті, поведінці та практиках ідентифікації. За умов, коли капіталом вважаються не суто матеріальні цінності та гроші, а й знання та інформація, відбувається також зсув від традиційних матеріальних цінностей до цінностей нематеріальних [11, с. 217–222; 12, с. 348]. О.Тюфлер, наприклад, передбачає час, коли компанії будуть змушені діяти в ситуації конфлікту цінностей між суспільними групами, який дедалі більше загострюється [9, с. 458]. Цей процес супроводжується внутрішніми стосовно виробників змінами донедавна сталих ідентичностей: так, ідентичність пролетаря нині заміщується новою ідентичністю просьюмера чи представника когнітаріату (на відміну від пролетаріату); замість ідентичності найманого робітника формується ідентичність “трудящого-для-себе”, що її так влучно характеризує У.Бек [13, с. 260]. П.Бергер описує творення нових професійних культур, які зумовлюють і відповідні пошуки нових ідентичностей представниками верхівки сучасного бізнесу або працівниками середньої ланки управлінського персоналу (йдеться про так звану Давоську культуру та культуру яппі-інтернаціоналу) [14]. Все це передбачає сильну ідентифікацію як із потребами інших, так і з працею, що з необхідністю позначається на перебігу сучасних процесів ідентифікації у цій царині, загострюючи проблему ідентифікаційного вибору, коли старі ідентичності індустріальної доби заступаються новими, яких історія ще не знала.

Не можна оминати також **рольових теорій**, в яких ідентичність проголошують наслідком прийняття якоїсь ролі, засвоєння якої з необхідністю породжує відповідну ідентичність; по суті, як зазначає С.Шостак, рольова теорія зводить ідентичність до певної соціальної ролі, не залишаючи тим самим індивідові іншого вибору [15, с. 113, 120]. Скажімо, А.Ручка вбачає обмеженість рольових теорій і в тому, що індивідуальна ідентичність в межах такого напрямку теоретизування перетворюється на суто соціальну ідентичність, яка є продуктом змінюваного репертуару соціальних ролей і формується тільки зовнішніми впливами [16, с. 50]. Західні соціологи виокремлюють у цих межах кілька розгалужень. Одні науковці припускають, що ідентичність впливає з очікувань, пов'язаних із соціальними ролями, які зазвичай інтерналізуються у процесі соціалізації; інші стверджують, що люди конструюють ідентичності радше виходячи з матеріалів, які нам презентують у процесі соціалізації або в різних ролях. Праці Е.Гофмана порушують важливе питання, яке не можуть розв'язати представники жодної з

перелічених течій, а саме: чи існує істинна самість/ідентичність серед тої кількості масок, що їх люди презентують іншим [7, с. 229]. Останнім часом рольові концепції ідентичності підлягають дедалі більшій критиці як у вітчизняній, так і в зарубіжній соціології; найбільш радикальні твердження критиків полягають у пропозиції взагалі елімінувати із соціології поняття соціальної ролі на користь концепції ідентичності [16, с. 89]. Для нашого контексту дослідження ідентичності важливим є зауваження Дж.П.Г'юїта, що поняття ролі є м'явим і неживим; відносні рамки ідентичності, як він вважає, задає не безпосередньо ситуація чи роль, а радше спільнота — сукупність справжніх або уявлених інших людей, з якими індивід поділяє відчуття подібності та спільної мети. Бути ідентичним під таким кутом візії означає ототожнювати себе з певною сукупністю інших людей, відчувати спорідненість із ними та мати подібні думки й погляди [17, с. 120].

Не ставлячи собі за мету множити перелік парадигм і напрямів, в яких ідентичність розглядається відповідно до їхньої специфіки, ми лише хотіли привернути увагу переважно вітчизняних соціологів до того, що вимогою доброго наукового тону сьогодні є соціологічний аналіз будь-якого соціального процесу або явища з позицій певного теоретичного підходу. Власне тому ми й розпочали розгляд проблеми ідентичності з короткої аналітичної довідки, яка має засвідчити наявність таких підходів — чи то в рамках окремих парадигм, чи то як сукупності теорій у межах певного напрямку — і, відтак, створити простір вибору для соціолога. Додамо лише, що останнім часом в Україні з'явилися спроби створення класифікацій теорій ідентичності, які засвідчують множинність можливостей вибору певного вектора її соціологічного аналізу. В українській соціології узагальнені теоретичні підвалини тлумачення проблеми ідентичності можна знайти у працях А.Ручки, С.Шостак, А.Мусієздова та деяких інших [15; 16; 18]. Цікаву спробу хронологічного розмежування бачення ідентичності у середині та наприкінці ХХ століття здійснює у своїй дисертації Т.Бурейчак. Вона називає першу групу підходів умовно модерними, а другу — постмодерними і виділяє загалом п'ять відмінностей між ними [19, с. 9].

Але, на жаль, у цілому в українській соціологічній думці останніх років спроби артикуляції методологічного кредо дослідника в аналізі ідентичності є поодинокими. Вкажемо на деякі з них. Насамперед слід назвати дві публікації стосовно потенціалу структурно-діяльнісного підходу в аналізі сучасного українського суспільства крізь призму ідентичностей його членів. У статті О.Злобіної та О.Резніка із проблем громадянського простору України справедливо зазначено, що криза ідентичності, діагностована багатьма українськими та зарубіжними дослідниками пострадянських трансформацій, відбиває деструкцію певних елементів соціальної структури [20, с. 179]. Схожі положення містяться й у статті А.Мусієздова, яка практично повністю присвячена з'ясуванню можливостей адекватного розуміння сучасних трансформацій соціальної структури українського суспільства через зміни ідентичностей. Він пропонує розглядати ідентичності як свого роду довільні “знаки” чи “ефекти” соціальної структури, що виступають індикаторами соціальних позицій і мають інтеріоризовану суб'єктивну природу. Звідси логічно припустити, що на підставі вивчення змін ідентичнос-

тей як уявлень про соціальний простір дослідник може також судити про зміни соціальної структури. Здійснені в цій площині дослідження вможливили важливий висновок його про те, що соціальну трансформацію пострадянського українського суспільства доцільно визначити як зміну “в напрямі” до диференціації суспільства й до більш диференційованого його сприйняття, що відповідає зміненим суспільним відносинам власності, зайнятості, влади та престижу [18, с. 279–281; 305].

Утім, не всі соціологи схильні навпрост пов’язувати соціальну ідентифікацію і якість соціальної структури; наші російські колеги, наприклад, вважають, що уявлення про процеси стратифікації, описані в термінах соціальної ідентифікації, свідчать радше не про те, де перебуває суспільство на шкалі об’єктивних досягнень, а про те, чи є в нього внутрішній потенціал для адаптації до змін і для розвитку [21, с. 104] (або, іншими словами, свідчать радше про наявність чи слабкість соціального капіталу, а це, своєю чергою, має підтвердити плідність аналізу ідентичностей у просторі теорій соціального різновиду капіталу). Л.Іонін пропонує дещо іншу, зі структурного боку, дослідницьку стратегію: оскільки ідентифікації є інституціоналізованими, тобто пов’язаними з основними інститутами, і виявляються через відповідність поведінки інституціональним вимогам та відповідну реакцію цих інститутів, то є сенс простежити, в який спосіб руйнація або різка й змістовна зміна інститутів, що в їхніх межах відбувалася соціалізація індивідів, викликає масову втрату ідентичностей, в масштабах усього пострадянського суспільства [22, с. 3]. Гадаємо, що до вказаних міркувань і пропозицій варто дослухатися соціологам, які працюють у суспільствах колишнього СРСР.

Отже, хоч і з певними застереженнями, можна твердити про деякі позитивні зрушення у пострадянському просторі в напрямі розроблення цілісного дизайну соціологічних досліджень ідентичностей в межах певного загальнотеоретичного напрямку і з відповідним використанням його інструментарію. Правда, не можна оминати уципливих зауважень С.Шостак із приводу того, що структуралізм у науковому середовищі України посідає гідне місце в соціологічному мисленні, “з якого його ніщо не може зрушити ось уже кілька десятків років”, і що “структуралізм є, принаймні для нашого неопостмодерного суспільства, останньою пізнавальною можливістю” [15, с. 121]. Утім, конструктивістські теорії мають свій пізнавальний потенціал щодо досліджень ідентичності в соціології, адже не є жорстко прив’язаними до макроструктурних змін.

На наш погляд, ідентичності можна досліджувати в різний спосіб, і некоректними в науковому плані є намагання збіднювати арсенал соціології якимись одними науковими перевагами на шкоду іншим. До речі, соціологи з Оксфорда аж ніяк не виключають евристичного потенціалу структуралізму та постструктуралізму, коли розглядають значення мови і репрезентацій для ідентичностей. Ба більше, вони вважають ці напрацювання не менш плідними, ніж досягнення символічного інтеракціонізму: представники структуралізму і постструктуралізму, на їхню думку, більш переконливо наголошують основоположну або формотворну роль мови та репрезентацій для конструювання ідентичності [7, с. 288]. Ми, зі свого боку, є пе-

реконаними прибічниками застосування соціокультурного підходу в соціологічному аналізі ідентичностей, але зовсім не виключаємо використання інших стратегій дослідження цього феномена, позаяк чим більше є спроб досягнути певний процес або явище, тим повніше уявлення про нього складається у науці.

Перш ніж перейти до викладу основних положень стосовно можливостей і потенцій використання соціокультурного підходу в аналізі проблеми ідентичності, слід обґрунтувати доцільність обрання такого дослідницького прийому. На нашу думку, ідентичності за своєю природою є переважно соціокультурним духовним утворенням і базуються на певних цінностях — стрижнях культури, роль якої в сучасному світі стало зростає. Соціокультурне поняття ідентичності синтезує культурні моделі та проєкцію їх на соціальні відносини. Відтак, можна погодитися із твердженням І.Семененка, що саме ідентичність стає сьогодні в центрі змінюваної соціокультурної реальності; саме вона поєднує ланки тріади “особистість—суспільство—культура” [5, с. 9]. Багато соціологів із далекого зарубіжжя поділяють таке переконання; наприклад, у монографії стосовно ідентифікацій і конфліктів у сучасному західному суспільстві її автори наголошують плідність використання саме соціокультурних дискурсів розуміння ідентичності [23, с. 5–6]. Зростання значення культурного складника ідентичності акцентують автори колективної монографії про міждисциплінарні підходи до вивчення ідентичності, які, зокрема, стверджують, що мова та інші культурні коди є відтепер центральними для внутрішньої ідентичності так само, як і для нашого відчуття належності до спільноти чи групи та нашої колективної ідентичності [24, с. 1–4]. В іншій добірці праць як один із прикладів тісної взаємопов’язаності культурної й соціальної компонент ідентичності наведено ситуацію, коли культурні чинники ідентичності (мова, способи одягатися та харчуватися тощо) виступають ознакою належності до певного соціального класу [25, с. 18]. Пригадаймо, що окрема праця П.Бурдьє “Відмінність” цілком присвячена такого роду взаємодіям.

Як серед вітчизняних, так і серед зарубіжних соціологів посилюється переконання, що практично всі сучасні ідентичності є соціокультурними за своїми ознаками, змістом і характером. Наприклад, М.Губогло пише, що фактично всі ідентичності (крім гендерної та частково етнічної) належать до класу соціокультурних явищ [3, с. 46]. Принагідно зазначимо, що С.Гантингтон опосередковано заперечує такі твердження посиланням на те, що в сучасному світі людина є вільною обирати будь-яку ідентичність, і якщо раніше вважалося, що походження, стать і вік є жорстко фіксованими, то тепер їх часто обирають, змінюють або зрікаються їх. Проблема для Гантингтона — не вибір з-поміж ідентичностей, а здатність індивіда втілити їх у свої життєві соціокультурні практики [26, с. 22–24]. На переконання А.Ручки, ідентичність є складним соціокультурним феноменом, утворюваним внаслідок як соціалізації, так і культуралізації [16, с. 45, 92].

В іншому світлі постає скептичний висновок С.Шостак з появою колективної монографії вчених Інституту соціології за редакцією А.Ручки “Соціокультурні ідентичності і практики” [27], адже в ній ідентичності розглядаються в рамках соціокультурного підходу, який дає змогу рівною мірою

плідно вивчати індивідуальні, групові, соціетальні ідентичності, успішно застосовується щодо мікро-, мезо-, макро- і навіть мегаструктур.

Відаючи належне авторам указаної монографії, дозволимо собі розвинути деякі її положення, використовуючи, разом із тим, наші попередньо оприлюднені ідеї. Стисло нагадаємо найпринциповіші з них, прямо дотичні до проблеми ідентифікацій. Соціокультурний підхід, на нашу думку, є загальнонауковим для сукупності соціогуманітарних дисциплін; специфіка його соціологічного варіанта полягає в аналізі суспільних феноменів крізь призму співвідношення соціальності й культури в його конкретно-історичних формах. Культура є основною якісною характеристикою певного соціуму і виконує подвійну функцію: з одного боку, допомагає цементувати суспільне життя на базі культурних універсалій, інтегрує його складники у певну цілісність, надає йому визначеності й відтак слугує підґрунтям певної соціальної системи; з іншого — культурні інновації, втілені у нові культурні програми, виступають збудниками соціальних змін. Тож у співвідношенні культурного і соціального, культурних програм і соціальних відносин у межах суспільства-системи більш динамічним, рухливим, креативним внутрішнім чинником суспільного розвитку є перші, тоді як другі становлять відносно консервативні та похідні феномени суспільного життя. І зрештою, кінець ХХ і початок ХХІ століть характеризуються формуванням складних суспільних соціокультурних систем (всередині певного соціуму) і суперсистем (на міжнародній арені), а також зростанням ролі культури у суспільному розвитку [1].

Що ж до застосування окреслених положень до проблеми ідентичності, то слід спочатку вказати на висновки з теоретичного вступу А.Ручки до згадуваної колективної монографії про соціокультурні ідентичності та практики, що належить ученим Інституту соціології НАН України. Для нашої статті принципове значення мають такі ідеї, аргументація яких міститься безпосередньо у тексті цієї книжки. Це, по-перше, положення про те, що ідентичність є складним соціокультурним феноменом, в якому вирізняються особистісні, соціальні та культурні аспекти. Відтак, ідентичність формується у певному соціальному просторі, де взаємодіють різні соціальні актори. Звідси ідентичність є як продуктом, так і елементом соціальної взаємодії. Кожна ідентичність пов'язана з певною культурою, цінності та взірці якої інтерналізуються в процесах соціалізації та культурації. Унаслідок цього культура спільноти є важливим джерелом соціокультурних ідентичностей та ідентифікацій. По-друге, ідентичність є завжди продуктом складних взаємовідносин об'єктивного і суб'єктивного, зовнішнього і внутрішнього. По-третє, в рамках індивідуальної ідентичності потрібно розрізняти “Я-ідентичності” (себто те унікальне, що відрізняє людей один від одного) і “Ми-ідентичності” (або те, що в цих людей є спільного). Без “Ми-ідентичностей” не існує жодної “Я-ідентичності”, але в кожному конкретному випадку виникає емпіричне питання про баланс між ними. По-четверте, потрібно проводити чітке видове розмежування між індивідуальними і колективними ідентичностями. По-п'яте, формування індивідуальних і колективних ідентичностей відбувається на підставі культурно-символічних кодів, які можуть бути есенціалістськими або конструктивістськими. Кон-

структивістський підхід до розуміння й формування соціокультурних ідентичностей превалює в розвинених країнах “першого світу”; у транзитних суспільствах “другого світу” (до яких належить і Україна) він так само бере гору, але есенціалістська стратегія формування ідентичностей тут ще зберігає свою традиційну значущість; у країнах “третього світу” в цілому переважає есенціалістський підхід, хоча заможні й освічені верстви населення (еліта) часто сповідують конструктивізм [16, с. 92–93].

Дотримуючись двокомпонентної логіки вказаних праць, насамперед спробуємо показати, що співвідношення індивідуального, соціального і культурного аспектів ідентичності, а також “Я” та “Ми-ідентичностей” має конкретно-історичний характер і є відмінним у трьох типах суспільств: традиційному (аграрному, доіндустріальному, премодерному), індустріальному (капіталістичному, модерному, індустріально-модерністському), постіндустріальному (постмодерному, інформаційно-глобалістському). Звичайно, ми поділяємо думку дослідників про складність коректного розмежування соціальної й культурної складових та історичного процесу в цілому [28, с. 1], а також ідентичностей як таких, але ми вже аргументували свою позицію стосовно конкретно-історичного характеру взаємодії соціальності й культури; тепер справа полягає в конкретизації цього твердження на прикладі проблеми ідентичності.

Отже, давнє (традиційне) суспільство можна вважати простою соціальною системою, відносно гомогенною й розміщеною у певному географічному просторі; внаслідок жорстко фіксованої ієрархічної структури, міцності соціальних інститутів та вкоріненості традицій їй була властива низька соціальна мобільність. Ця система складалася із соціальних просторів, населених соціальними спільнотами типу гемайншафт (за термінологією Ф.Тьоніса), які виступали джерелом стабільності соціального становища її членів та продукували усталені соціальні статуси [див. також: 29, с. 63]. Останні формували набір наперед заданих соціальних ролей, які утворювалися з обмеженого числа ідентичностей, переважно примордіалістських та слабовідрефлексованих. Можна припустити, що ідентичності цього часу були, як правило, одинарними, позитивними, незмінними, внутрішньо недиференційованими, а носії їх були здебільшого об'єктами ідентифікаційного впливу з боку соціальних інститутів та нормативних систем. Серед ідентичностей переважали групові/колективні, хоча рівень рефлексивності групових інтересів був ще також низьким [5]. Ідентичності та ідентифікаційні практики збігалися. Щодо культурних просторів, то вони були тонкою плівкою на споді соціальних просторів і повністю визначалися останніми; це зумовило й дисбаланс внутрішньої структури ідентичностей з домінуванням соціальної компоненти. Гіперрозвиненість цієї соціальної складової ідентичностей у традиційному суспільстві підтримувалася культурною складовою — похідною від місцевих культурних традицій і культурних універсалій, спрямованих на збереження сталості цього типу системи, що в підсумку й зумовило її тривале існування. Таким чином, у традиційному суспільстві ідентичність не була проблемою, бо не знала ні кризи, ні змін [див. також: 30].

Ідентичність проблематизується за доби Модерну (чи індустріального суспільства), відколи починають функціонувати складні соціальні системи, дедалі більш гетерогенні й мобільні. Їхньою сутнісною рисою стає єдність та збіг географічного і соціального просторів, національних держав, національних культур та ідентичностей; цей стан було досягнуто мірою формування національних держав у Західній Європі. Спільноти типу гемайншафт у цій системі поступаються місцем раціоналізованим спілкам типу гесельшафт, у яких зростає диференціація соціальної структури та нерівність соціального становища їхніх членів. Хоч детермінувальний вплив соціальних інститутів на формування соціальних статусів, соціальних ролей і норм зберігається, межі останніх поступово розширюються. Це було зумовлене й поступовим усамостійненням культури, творенням культурних просторів, що дедалі більше набували автономії. Рефлексивність починає витісняти традиціоналістський спосіб мислення та поведінки, а індивідуальна ідентичність — переважати групову; та обидві залишаються ще переважно соціальними за своєю природою. Е.Гіденс підкреслює, що в цивілізаціях до епохи Модерну рефлексивність, значною мірою, обмежувалася традицією, тоді як за Модерну вона вже включена до основ самовідтворення системи [31, с. 104]. У суспільствах такого типу людина, як правило, має невеликий набір ідентичностей — ширший, ніж у традиційних суспільствах, але, особливо на ранніх стадіях розвитку такого ґатунку систем, все ж таки соціально обмежений. Стабільність ідентичності через послаблення соціальної вкоріненості починає поволі розхитуватися, а її цілісність при цьому зазнає дедалі сильніших атак, хоча в цілому навіть у складних соціальних системах ідентичність і далі залишається утворенням відносно сталим і переважно нерозчленованим. Ідентифікаційні впливи набувають суб'єкт-об'єктного характеру в тому сенсі, що особистість залишається ще далеко не вільною у виборі бажаних ідентичностей, але формування культурного простору поступово розширює арсенал можливостей, особливо за часів пізнього Модерну. Ці можливості ще далеко не завжди супроводжуються втіленням ідентичностей в ідентифікаційних практиках, бо цьому перешкоджає соціальне розшарування і класова поляризація; все це у сукупності породжує проблематизацію ідентичності, а на прикінцевій стадії розвитку цієї системи утворює ситуацію кризи. У такого кшталту системах культурна складова ідентичності посилює свою присутність, але ще поступається за своїм місцем і за питомою вагою соціальним компонентам.

Нарешті, доба Постмодерну (або постіндустріального, постекономічного, посткапіталістичного, постдефіцитного, постбуржуазного, інформаційного, споживацького тощо суспільства) означає початок формування складних соціокультурних систем, де ідентичність проблематизується радикально. Ця радикальність зумовлена передусім впливами глобалізації, які кардинально змінили контекст, зміст і характер процесів ідентифікації, їхню конфігурацію. Це дало привід окремим дослідникам твердити, що глобалізація і криза ідентичності взаємно визначають одне одного [32, с. 69]. Але то — лише одна з версій тлумачення цього сполучення, оперта на положення про глобалізацію, що визначає процеси вплетення національних дер-

жав із їхнім суверенітетом у павутиння транснаціональних акторів та підкорення їх владним можливостям, орієнтаціям та ідентичностям останніх.

Ми ж більше схиляємося до ширшого варіанта взаємозв'язків вказаних понять і визнаємо привабливішим рефрен мелодій М.Кастельса, що звучить дедалі гучніше в його працях останнього часу. Двома символами сучасності, силами, що структурують щойно народжуваний новий світ, він називає глобалізацію та ідентичність [цит. за: 33, с. 14]. Це в лапідарній формі відображає суть епохи, яка розпочалася з ХХІ століття, бо якщо раніше звичайно не бачили альтернативи експансії глобалізації, то початок цього століття виразно вказує на силу спротиву масовій уніфікації, і цією силою є власне ідентичність.

Отже, складні соціокультурні системи характеризуються зростанням внутрішньої дискретності та гетерогенності, одним із найважливіших виявів яких є розрив географічного, соціального і культурного просторів та утворення нових конфігурацій їх. Дослідники цього питання наголошують, що цим просторам імпліцитно притаманна здатність як до розширення, так і до скорочення. У першому випадку йдеться про утворення нових транснаціональних соціокультурних просторів, перелік яких постійно множиться, у другому — навпаки, про їх фрагментацію та локалізацію.

Мало того, здійснюється й реконфігурація зазначених просторів, зміна співвідношення їхньої питомої ваги, оскільки ознакою сучасності є вичерпаність панівної ролі соціального начала, яке переважало ще в суспільстві індустріально-модерністського типу [24, с. 49], а звідси і крах людини соціальної [34, с. 68]. Звичайно, наведені вислови є надто радикальними, але вони відображають суть однієї із провідних тенденцій сучасного світового розвитку на зламі ХХ і ХХІ століть.

Розглянемо детальніше кожне із цих тверджень. У.Бек цитує відомого представника соціології культурної глобалізації А.Ападураї, який вирізняє п'ять вимірів, що їх утворюють ці нові соціокультурні простори: етно-, техно-, фінансово-, медіа- та ідеоландшафти [13, с. 99]. Саме вони надалі стають будівельними блоками “уявлених світів” та “уявлених спільнот” і відкривають згодом нового кшталту простір для багатоманітних комбінацій, з яких виникають різні колекції групових ідентичностей. І хоча дослідники продовжують ще за інерцією називати такі феномени транснаціональними соціальними просторами, перелік їх складових дає підстави твердити, що вони набувають якості соціокультурних. Так, відомий західний соціолог, який здійснює теоретичний і (що дуже важливо) емпіричний аналіз вказаних феноменів, Л.Пріс визначає транснаціональні простори так: це плюролокальні поля діяльності, які структурують повсякденний життєсвіт, соціальні позиції, трудові траєкторії, біографії й людську ідентичність; ці поля існують над і поза соціальними контекстами національних суспільств [35, с. 374].

Відповідно й жителі цих нових просторів утворюють соціальні спільноти нового типу; У.Бек називає їх транснаціональними спільнотами, ґрунтованими на релігії, знанні, стилі життя, політичній орієнтації тощо [13, с. 70]. Як бачимо хоч би з цього переліку, основними маркерами цих спільнот стають різновиди їхніх соціокультурних відповідників. У спробах перевизначення вказаних утворень Бек змушений звернутися до спільнот типу ге-

майншафт (у термінології Ф.Тьоніса), поширених у простих соціальних системах і заміненіх раціоналізованими спілками типу гесельшафт у складних соціальних системах. Він і деякі інші дослідники (насамперед Р.Робертсон) вводять у науковий обіг також новий термін “глокалізація” на означення глобалізації локального з її властивою фрагментацією, коли руйнується, наприклад, безпосереднє (локальне) сусідство, але водночас міцнішає “сусідство” транснаціональне (глобальне). Локальні спільноти глобалізуються, виникають зв’язки і спільноти глокальності; глокалізація продукує нові, невідомі раніше спільноти [13, с. 93–94]. Нова якість цих спільнот полягає і в тому, що вони не передбачають прямих контактів між людьми, часто є віртуальними або уявленими. Втім, термін “уявлені”, запроваджений Б.Андерсеном стосовно націй, все ж таки містив бодай якісь об’єктивні соціокультурні референти; тепер же новизна виявляється й у тому, що такі референти взагалі стають непотрібними. Далі, якщо спільноти минулого були тісно спаяними й соціально згуртованими внаслідок раннього і суворого залучення до культури та історичної пам’яті та їх засвоєння, то тепер, на думку М.Бенедикта, ці уявлені чи віртуальні спільноти є крихкими і недовговічними, ґрунтованими на соціальній гнучкості та здатності забувати [цит. за: 34, с. 27–28].

Що ж до звуження соціальних просторів внаслідок глобалізації, то воно відбувається повсюдно і з дедалі більшою силою. Особливо промовистим прикладом слугує звуження соціальних просторів і скорочення зон соціальної взаємодії у містах. Це має наслідком руйнацію колишніх міських спільнот і перетворення міського населення, за влучним висловом З.Баумана, на жмут обрізаних мотузок, що теліпаються [34, с. 39]. Вихід з цього становища, наприклад, М.Кастельс вбачає в оперті на спільноти типу ком’юніті, довкола яких вибудовуються ідентичності спротиву глобалізації [36, с. 292]. Таким чином, реінкарнація спільнот із соціокультурними характеристиками супроводжується долученням до них спільнот-ком’юніті й посилює ком’юнітарний рух як одну з нових складових новітнього суспільства. Тепер уже ці глобальні та локальні соціокультурні спільноти (реальні, віртуальні, уявлені) впливають на формування своїх соціокультурних просторів і є основним пунктом орієнтації та резервуаром обґрунтування, становлення й оновлення ідентичностей.

Тому доводиться визнати, що зазначені процеси зменшують силу суто соціальної вкоріненості населення, що супроводжується також слабкістю і безсиллям соціальних інститутів, загальним падінням їхньої значущості, перетворенням багатьох із них на “інститути-пустешки” (за висловом Е.Гіденса). Натомість він та інші соціологи фіксують стан, коли нові, пристосовані до кардинально змінених умов соціальні інститути так і не з’являються [29, с. 51; 34, с. 88]. Все це є свідченням становлення дедалі більш індивідуалізованого суспільства, в якому індивідуалізація життя призводить до послаблення колективності та солідарності. З іншого боку, всі сфери щойно народжуваної глобальної культури сприяють зростанню незалежності індивіда від суспільства. Про десоціалізацію суспільного та культуризацію соціальності промовляє і факт дедалі більшого поширення багатьох суспіль-

них рухів і груп, утворених на радше культурних, ніж стратифікаційних засадах, в мультикультурному просторі [15, с. 107].

У сукупності ці далекосяжні зміни під впливом глобалізації у межах складних соціокультурних систем детермінують процес нової всесвітньої стратифікації та нової поляризації, під час якого вибудовується нова, соціокультурна за характером, ієрархія — така, що охоплює увесь світ і що самовідтворюється. Ця всесвітня суспільна драбина без національних кордонів будується на поділі людей на глобальних багатих і глокальних бідних; за висловом З.Баумана, відбувається перерозподіл привілеїв і безправ'я, багатства і злиденності, ресурсів і безсилля, свободи і обмежень [34, с. 101].

У соціокультурних системах окресленого типу відбуваються й інші зміни основ ідентифікаційних процесів, зокрема, повернення до традиційних місцевих/локальних культур і традицій, але на якісно новому щаблі. Е.Гіденс спеціально присвятив окрему лекцію у своєму відомому циклі передач 1999 року на ВВС новому прочитанню традиції, а також розділ про зростання рефлексивності у монографії 1996 року. “Наслідки модерніти”. В них він обґрунтовує дві важливі тези: по-перше, про ренесанс локального без опертя на давню традицію та “нетрадиційність” сучасних традицій; по-друге, про дедалі важливішу роль рефлексивності починаючи зі складних соціальних систем і завершуючи домінуванням їх у складних соціокультурних системах поруч з оновленими традиціями [29, с. 59–61; 31, с. 104].

Таким чином, у складних соціокультурних системах, що самовідтворюються й саморозвиваються, докорінно змінюються об'єктивні передумови й рамки процесів ідентифікації. Їхній вплив на набуття ідентичностей, а також загальні тенденції ідентифікаційних процесів у концентрованій формі можна висловити в таких термінах.

Зменшення питомої ваги соціальності, втрата глибокої соціальної вкоріненості та формування соціокультурної реальності істотно змінили зміст і перебіг ідентифікацій. Якщо раніше ідентичність була наслідком впливу соціальних структур та інститутів, то тепер вона, по-перше, сама виявляється дедалі більше здатною структурувати цілий світ, а по-друге, дедалі частіше утворюється під впливом культурних чинників. Розпад зони соціального, занепад соціальних інститутів, розмивання соціальних груп ідуть паралельно з розширенням транскультурних просторів, транскультурних форм комунікації, життя, уявлень, ідентичностей, з формуванням культурно зумовлених спільнот і рухів і т. ін. За висловом З.Баумана, із глобального прядива виділяються культурні символи й тчуться різноманітні ідентичності [цит. за: 13, с. 102].

Ці ідентичності тепер також мають здатність розширюватися і звужуватися. С.Гантингтон у зв'язку з цим зазначає, що завдяки досягненням техніки люди суттєво частіше взаємодіють із представниками різних культур та цивілізацій і одночасно можуть ідентифікувати себе з тими, хто перебуває географічно далеко від них, але належить до схожих мовних, релігійних та культурних груп (як-от мігранти). Як наслідок з'являється широка наднаціональна ідентичність [26, с. 13–15]. Розширена транснаціональна ідентичність може бути притаманною і глобальним багатіям; тоді йдеться про елітарну ідентичність. Звужена ж ідентичність стає долею насамперед гло-

кальних бідних; З.Бауман наводить як приклад ідентичність жителя місцевого гетто [34, с. 179]. Загалом звужені ідентичності стали більш особистісними й такими, що належать певним локальним спільнотам і групам. Звичайні люди частіше ідентифікують себе із субнаціональними культурними (релігійними) групами, групами спільних традицій та історичних міфів. Фрагментація ідентичностей та їхня множинність мирно співіснують і в межах такої групи, й у внутрішньому світі індивіда.

Трикомпонентна структура сучасних ідентичностей (як індивідуальних, так і групових) зазнає модифікацій загалом у напрямі посилення індивідуальної й культурної складових, з одного боку, та втрати колишньої сили соціальною складовою, що є віддзеркаленням об'єктивних глобальних трансформацій і процесів глокалізації, — з іншого. Особистість стає суб'єктом ідентифікаційного вибору та привласнення ідентичностей. Зростає рефлексивність ідентичностей і шляхів їх набуття та зміни. І.Семененко зазначає: відбувається як конструювання якісно нових ідентичностей, не знааних у минулому, так і посилення первинних, примордiальних ідентичностей, або сталих елементів традиціоналістських культурних моделей [5].

Наші західні колеги у своїх працях особливо наголошують тезу про принципovu неможливість стабільної ідентичності за сучасних умов: і на індивідуальному, і на колективному рівні небезпечно сприймати ідентичності як сталі й раз назавжди дані — їх слід сприймати як змінні, нестабільні й узгоджувальні [37]. Ідентичність не може бути статичною; тепер уже йдеться про можливість набуття на певний час найбільш комфортної або модної ідентичності. Межі ідентичності є розмитими та складними, змінюваними від народження до смерті індивіда. На зорі ХХІ століття старі межі змінюються, зникають, виникають нові, що вимагають постійного переоцінювання та реструктуризації ідентифікації. Така мінливість є постійною [25]. Нині індивідуальні та колективні ідентичності відкриті для безперервного перегляду. Це зумовлено циркуляцією культурних значень, що провокує неперервні зміни ідентичностей [23].

Російські соціологи також відзначають специфіку формування ідентичностей на початку ХХІ століття, а також здійснюють плідні спроби аплікації західних концепцій на сучасне російське суспільство. Зокрема, В.Ядов і О.Данилова твердять, що нині настала доба нормалізації несталих соціально-ідентифікаційних станів особистості, становлення контекстуально-лабільної ідентичності як норми самовизначення особистості в соціальному просторі співтовариств нового тисячоліття. Тобто контекстуально-лабільну ідентичність вони наділяють статусом соціальної норми; це стосується і сучасних західних, і пострадянських суспільств [38, с. 30].

В українській соціології аналіз ідентичностей з позицій соціокультурного підходу лише розпочинається і є потенційно дуже плідним, оскільки наше суспільство являє собою унікальну суміш елементів простих та складних соціальних і соціокультурних систем, а отже, в ньому можливі будь-які варіанти обрання своєї самості. Залишається тільки побажати вітчизняним соціологам активніше здійснювати науковий пошук у річищі невичерпних мелодій людського самовизначення.

Література

1. Черниш Н., Ровенчак О. Соціокультурний підхід у соціогуманітарних науках: обмін сенсами // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2005. — № 4. — С. 92–103; Черниш Н., Ровенчак О. Основні поняття й положення соціокультурного підходу та специфіка застосування їх у соціології // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2006. — № 1. — С. 37–53.
2. Арбеніна В. Над чим працюють соціологи України (за результатами контент-аналізу матеріалів “Харківських соціологічних читань”) // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2006. — № 1. — С. 166–176.
3. Губогло М.Н. Идентификация идентичности: этносоциологические очерки. — М., 2003.
4. Kofler A. Migration, Emotions, Identities. The Subjective Meaning of Difference. — Wien, 2002.
5. Семененко И.С. Социокультурное пространство как объект анализа // ПОЛИС. — 2003. — № 1. — С. 5–23.
6. Инглезарт Р. Культурный сдвиг в зрелом индустриальном обществе // Новая постиндустриальная волна на Западе : Антология. — М., 1999. — С. 249–260.
7. Scott J., Marshall G. Oxford Dictionary of Sociology. — Oxford, 2005.
8. Леш С. Соціологія постмодернізму. — Львів, 2003.
9. Тоффлер О. Адаптивная корпорация // Новая постиндустриальная волна на Западе : Антология. — М., 1999. — С. 448–464.
10. Фукуяма Ф. Доверие. Социальные добродетели и созидание благосостояния // Новая постиндустриальная волна на Западе : Антология. — М., 1999. — С. 126–162.
11. Туроу Л. Будущее капитализма. Как экономика сегодняшнего дня формирует мир завтрашний // Новая постиндустриальная волна на Западе : Антология. — М., 1999. — С. 185–222.
12. Сакайя Т. Стоимость, создаваемая знанием, или история будущего // Новая постиндустриальная волна на Западе : Антология. — М., 1999. — С. 340–371.
13. Бек У. Что такое глобализация? Ошибки глобализма — ответы на глобализацию. — М., 2001.
14. Бергер П.Л. Культурная динамика глобализации // Многоликая глобализация / Под ред. П.Бергера, С.Хантингтона. — М., 2004. — С. 8–24.
15. Шостак С. Ідентичність як проблема соціологічного теоретизування // Соціальні виміри суспільства. — К., 2002. — Вип. 5. — С. 107–122.
16. Ручка А. Орієнтири концептуалізації ідентичності // Соціокультурні ідентичності та практики / За ред. А.Ручки. — К., 2002. — С. 10–97.
17. Geist V. Sociologicky slovník. — Praha, 1992.
18. Мусиездов А.А. Социальная трансформация сквозь призму изменения идентичностей в украинском обществе // Посткоммунистические трансформации: векторы, измерения, содержание. — Харьков, 2004.
19. Бурейчак Т.С. Конструювання гендерних ідентичностей в дискурсах реклами : Автореф. дис. ... канд. соціол. наук. — Львів, 2007.
20. Злобіна О., Резнік О. Громадянський простір України: ступінь ідентифікації та чинники консолідації // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2006. — № 2. — С. 177–194.
21. Оберемко О. Популярність соціально-структурної ідентифікації: ресурс чи компенсація? // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2006. — № 4. — С. 94–112.
22. Ионин Л.Г. Идентификация и инсценировка // СОЦИС. — 1995. — № 4. — С. 3–13.
23. Social Identity, Intergroup Conflict, and Conflict Reduction / Ed. by R.D.Ashmore, L.Jussim, D.Wilder. — Oxford, 2001.

24. Social Identities. Multidisciplinary Approaches /Ed. by G.Taylor, S.Spenser. — L.; N. Y., 2004.
25. A Question of Identity / Ed. by A.J.Kershen. — Aldershot; Singapore; Sydney, 1998.
26. *Huntington S.P.* Who Are We? The Challenges to America's National Identity. — N. Y.; L.; Toronto; Sydney, 2004.
27. Соціокультурні ідентичності та практики / За ред. А.Ручки. — К., 2002.
28. *Лурье С.* Соціокультурная динамика России: к вопросу о теоретических предпосылках исследования // Вестник МГУ. — 1998. — № 5. — С. 1–9 (<http://SvLourie.narod.ru/articles/ahiezer.htm>).
29. *Гидденс Э.* Ускользающий мир: как глобализация меняет нашу жизнь. — М., 2004.
30. *Воропай Т.* Ідентичність у соціальній антропології Дугласа Келлнера // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2000. — № 2. — С. 43–50.
31. *Гидденс Э.* Последствия модернити // Новая постиндустриальная волна на Западе : Антология. — М., 1999. — С. 101–122.
32. *Шинкаренко Ю.* Ідентичність і життєвий світ у контекстах сучасних цивілізаційних змін // Філософська думка. — 2002. — № 1. — С. 68–83.
33. *Мартен Д., Мецжер Ж.-Л., Пєр Ф.* Соціологія глобалізації. — К., 2005.
34. *Бауман З.* Глобализация. Последствия для человека и общества. — М., 2004.
35. *Пріс Л.* Руйнування соціального і географічного простору. Міграція між США та Мексикою і виникнення транснаціональних соціальних просторів // Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика : Хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів / Укл. І.Кононов, В.Бородачів, Д.Топольськов. — Луганськ, 2002. — С. 358–379.
36. *Кастельс М.* Могущество самобытности // Новая постиндустриальная волна на Западе : Антология. — М., 1999. — С. 292–308.
37. Toleration, Identity and Difference / Ed. by J.Horton, S.Mendus. — Hampshire; N. Y., 1999.
38. *Данилова Е.Н., Ядов В.А.* Нестабильная социальная идентичность как норма современных обществ // Социологические исследования. — 2004. — № 10. — С. 27–30.